BELGİ
Sayı 31 (Kış 2026/I)

DOI: 10.33431/belgi.1768840 **Araştırma Makalesi/**Research Article

ŞARKÎ TÜRKİSTAN İSLAM CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU (1933-1937) VE TÜRKİYE'NİN BU SÜRECE YAKLAŞIMI

THE ESTABLISHMENT OF THE ISLAMIC REPUBLIC OF EAST TURKESTAN (1933–1937) AND TURKIYE'S APPROACH TO THIS PROCESS

Cevdet TEKE*

Geliş Tarihi/Received:19.08.2025 **Kabul Tarihi/Accepted:**24.12.2025

TEKE, Cevdet, (2026), "Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin Kuruluşu (1933-1937) ve Türkiye'nin Bu Sürece Yaklaşımı", Belgi Dergisi, S.31, Pamukkale Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, Kış 2026/I, ss. 223-244, (DOI: 10.33431/belgi.1768840)

Öz

1933 yılında, Şarkî Türkistan'daki Uygur ve diğer Türk-Müslüman halkların Çin yönetimine karşı bağımsızlık mücadelesi sonucunda Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti kuruldu. Şarkî Türkistan tarihi açısından, modern anlamda bağımsızlık düşüncesinin ilk kez somut bir siyasi örgütlenme ve devletleşme girişimiyle hayat bulduğu dönem olması bakımından son derece önemli bir deneyim teşkil etmektedir. Kaşgar merkezli olarak kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, adında İslam vurgusu taşımasına karşın, yönetim anlayışında hem Ceditçi modernleşme eğilimlerinin hem de millî kimlik arayışlarının etkileri hissedilmekteydi. Devletin kuruluş sürecinde İslamî ve Türk kimliği öne çıkarılarak halk arasında bir dayanışma zemini oluşturulmaya çalışıldı. Ancak, kuruluşundan kısa bir süre sonra Çin'in bölgedeki stratejik çıkarları ve Sovyet Rusya'nın müdahaleci politikalarıyla karşılaşan devletin ömrü çok kısa oldu. Şarkî Türkistan Hükümeti, başta Türkiye olmak üzere siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda destek arayışına girdi. Etnik ve kültürel bağlar göz önüne alındığında, bu devletin Türkiye ile yakın ilişkiler geliştirme potansiyeli bulunmaktaydı. Ancak Türkiye, dönemin uluslararası dengeleri ve özellikle Sovyet Rusya ile olan hassas ilişkileri nedeniyle ihtiyatlı bir politika benimsedi. Cumhuriyet'in kuruluşundan itibaren laik bir devlet yapısını benimseyen Türkiye açısından, bir devlet isminde İslam ibaresinin yer alması, diplomatik açıdan dikkatle değerlendirilmesi gereken bir unsurdu. Bu durum, Türkiye'nin ideolojik ve diplomatik kaygılarını gözeterek Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne doğrudan siyasi ve askerî destek vermekten kaçınmasına yol açtı. Dolayısıyla Ankara, Şarkî Türkistan'daki gelişmeleri yakından takip etmekle birlikte, uluslararası ilişkilerdeki önceliklerini ve kendi modernleşme vizyonunu korumak adına bölgeye yönelik resmî politikada ihtiyatlı bir tutum sergiledi. Bu çalışmada, Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci ile ana dinamikleri, Türkiye'nin Cumhuriyet sonrası dış politika öncelikleri ve ideolojik tercihleri çerçevesinde irdelenmektedir.

Anahtar Kelimeler: *Şarkî Türkistan, Türkiye, Sovyet Rusya, Çin, 1933 Direnişi, İslam, Laiklik.*

* Dr. Öğr. Üyesi, Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, cevdetteke@yyu.edu.tr, (https://orcid.org/0000-0002-6496-5915).

CC BY

Abstract

In 1933, the Islamic Republic of East Turkestan was established through the Uyghur and other Turkic-Muslim peoples' struggle for independence against Chinese rule. It represents a highly significant experience in the history of East Turkestan, as it marked the idea of modern independence materialised through concrete political organisation and state formation initiatives for the first time. Although the name of the East Turkestan Islamic Republic, established with its capital in Kashgar, emphasised Islam, its administrative approach was influenced by both Jadidist modernisation tendencies and the search for national identity. During the state's establishment process, Islamic and Turkish identities were highlighted in an attempt to create a basis for solidarity among the people. However, shortly after its founding, the state faced China's strategic interests in the region and the interventionist policies of Soviet Russia, and its lifespan was short-lived. The East Turkestan Government sought political, economic, and military support, primarily from Turkiye. Given its ethnic and cultural ties, this state had the potential to develop close relations with Turkiye. However, Turkiye adopted a cautious policy due to the international balance of power at the time and its particularly sensitive relations with the Soviet Union. Since the founding of the Republic, Turkiye adopted a secular state structure, and the inclusion of the word Islam in a state's name was a matter requiring careful diplomatic consideration. This led Turkiye to refrain from providing direct political and military support to the Islamic Republic of East Turkestan, considering its ideological and diplomatic concerns. Consequently, while closely monitoring developments in East Turkestan, Ankara maintained a cautious stance in its official policy toward the region to protect its priorities in international relations and its vision of modernisation. This study examines the founding process and key dynamics of the Islamic Republic of East Turkestan within the framework of Turkiye's post-republican foreign policy priorities and ideological preferences.

Keywords: *East Turkestan, Turkiye, Soviet Russia, China, 1933 Resistance, Islam, Secularism.*

Giriş

Şarkî Türkistan, günümüzde Sincan Uygur Özerk Bölgesi olarak bilinen, Çin'in kuzeybatısındaki stratejik ve tarihî bir bölgedir. Bölge, tarih boyunca çeşitli kültürlerin, dinlerin ve milletlerin etkileşimine sahne oldu. Öte yandan Çin ve Moğolistan'dan Batı'ya yönelik tüm yayılma hareketleri Şarkî Türkistan üzerinden gerçekleşti ve bölge, siyasi, askerî ve ekonomik faaliyetler açısından stratejik bir üs ile önemli bir lojistik merkez işlevi gördü.[1]

Şarkî Türkistan'ın Asya Kıtası'nın merkezinde, İpek Yolu'nun güzergâhında yer alması, Tibet, Moğolistan, Rusya, Özbekistan ve Kırgızistan'a komşu ve yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip bir coğrafya olması[2] sürekli baskı ve istilalara maruz kalmasına sebebiyet vermekteydi.[3] Milat'tan önce II. asırdan başlayıp, Milat'tan sonra VII. yüzyıla kadar geçen süre zarfında Şarkî Türkistan, sekiz defa Çin istilasına maruz kaldı. Ancak bu istilaların çok kısa sürdüğü ve bölgenin bağımsızlığı koruma eğiliminin tarih boyunca devam ettiği görülmektedir.[4] Fakat XVII. yüzyıla gelindiğinde Şarkî Türkistan'da ortaya çıkan iç karışıklıklardan yararlanan Çin İmparatorluğu, bölge üzerindeki çıkar faaliyetlerini yoğunlaştırdı ve tükenmez insan gücü ile askerî üstünlüğüne dayanan baskı politikaları sayesinde XVIII. yüzyılda Şarkî Türkistan'daki hâkimiyetini tesis etti.[5]

Çin İmparatorluğu Şarkî Türkistan'ı hakimiyetine aldıktan sonra, 'böl, parçala ve yönet' politikası doğrultusunda bölgeyi Cungarya ve Kaşgarya olmak üzere iki ayrı vilayet şeklinde teşkilatlandırdı. Her vilayet, farklı bir Genel Vali'nin idaresine verilirken, bu vilayetler de kendi içinde özerk bölgelere ayrıldı.[6]

Çin yönetimi altında büyük bir baskıya maruz kalan Şarkî Türkistan halkı, XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde Çin'e karşı millî direniş hareketleri ortaya koyduysa da bu durum çok kanlı bir şekilde bastırıldı.[7] Çünkü söz konusu direniş hareketleri mahalli özellik arz ettiğinden memleket yabancı istilasından kurtarılamıyordu.[8] Yine de Şarkî Türkistan ahalisinin özgürlük arzusu ve bu uğurdaki mukavemeti sona ermeyecek ve bu direniş 1863'te Yakup Han'ın bağımsızlık mücadelesine başladığı tarihe kadar devam edecektir.[9] Çinlilere karşı elde edilen başarılar neticesinde Yakup Han tarafından 1865'te Kaşgar Hanlığı'nın temelleri atıldı. Hatta Yakup Bey, kurduğu hanlığın dayanaklarını güçlendirmek ve çevresindeki siyasi yapılarla bağlantı kurmak amacıyla harekete geçti. Bu doğrultuda, Buhara Emiri Muzaffereddin'e temsilci göndererek hediyeler takdim etti. Emir, bu jesti karşılıksız bırakmayarak Yakup Bey'e *Atalık Gazi* unvanını verdi. Böylece Yakup Bey hem siyasi konumunu sağlamlaştırdı hem de *Bedevlet* unvanıyla hükümdarlığını resmen ilan

[1] Erkin Alptekin, "Çin'in Doğu Türkistan Siyaseti", İstanbul Sosyolojik Araştırmalar Dergisi, S 22, 1988, s.144.
[2] İlyar Şemseddin, "Doğu Türkistan Ekonomisinin Yapısal Analizi", *21. Asra Girerken Doğu Türkistan*, Haz. Yücel Hacaloğlu, Türk Yurdu Yayınları,Ankara 1995, s.24.
[3] Çin Halk Cumhuriyeti'nde 1949-1976 yıllarında başbakanlık yapan Zhou Enlai, Doğu Türkistan için, "Hazineler Ülkesi" tabirini kullanmıştır (Enis Şahin, "Doğu Türkistan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 3, 1995, s.97).
[4] Mehmet Emin Buğra, *Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasî Konular*, Ayyıldız Matbaası, Ankara 1959, s.8.
[5] Ömer Kul, "Ana Hatlarıyla Doğu Türkistan Siyasi Tarihi ve İlk Çinli Genel Vali Yang Zeng-xin (1912-1928) Dönemi Üzerine Bir Tetkik", *Mehmet Eröz Armağanı*, Haz. Mustafa Aksoy, Osman Yorulmaz, Ötüken Yayınları İstanbul 2011, s.492.
[6] İsa Yusuf Alptekin, *Doğu Türkistan Davası*, Marifet Yayınları, İstanbul 1981, s.107.
[7] Bu direniş hareketleri; Üç Turfan Ayaklanması (1819), Cihangir Hoca Ayaklanması (1822-1825 ve 1828), Mehmet Yusuf Hoca Ayaklanması (1828), 1846 Muhammet Emin Katta Ayaklanması (1846), Veli Han Töre Ayaklanmaları (1855-1856) şeklindedir (Bkz: *Türkistan Şehitleri*, Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti, İstanbul 1969, s.13).
[8] Akşam, 10 Kânunusani 1934, s.7.
[9] Christian Tyler, *Wild West China, The Taming of Xin-jiang, John Murray*, London 2003, s.67.

etti.[10] Yakup Bey ayrıca hakimiyeti altındaki vilayetlerde, hutbeleri Osmanlı Devleti Sultanı Abdülaziz adına okuttu ve sikkeleri onun adına bastırdı. Buna karşılık Osmanlı Devleti tarafından da Yakup Bey'e *Emirlik* unvanı verildi.[11]

Yakup Bey'in Rusya ve İngiltere gibi yayılmacı güçlere karşı takip ettiği denge siyaseti ile Osmanlı Devleti'nden sağladığı destek, Türkistan'ın uluslararası alanda görünürlük kazanmasında önemli bir rol oynamışsa da Kaşgar Hanlığı'nın ömrü çok kısa sürdü. Yakup Han'ın 1877'de ölmesinin ardından, İngiltere ve Çarlık Rusya'nın İstanbul'a bağlı bir hükümetin Kaşgar'da varlık göstermesini istememeleri üzerine bölgede karışıklıklar çıktı. Bu durumun yol açtığı taht mücadeleleri, devletin etkinliğini önemli ölçüde zayıflattı.[12] Bu durum Çin faaliyet ve işgaline kapı araladı. 1878 yılında Zuo Zongtang komutasındaki Çin birliklerinin Şarkî Türkistan'a yönelik askerî harekâtı başladı. Bununla birlikte Çarlık Rusyası da batıdan Çin ordusuna dolaylı destek sağladı.[13] Bu süreç, 1881 yılında Moskova'da Çin Mançu İmparatorluğu ile Çarlık Rusyası arasında imzalanan İli Antlaşması ile resmiyet kazandı. Anlaşmanın ardından, 1882 yılında Şarkî Türkistan toprakları Çin ve Rusya arasında fiilen paylaşıldı. Bu çerçevede Rusya, Batı Türkistan'ın tamamını işgal ederek Şarkî Türkistan sınırına kadar ilerledi. Çin ise Şarkî Türkistan'ın büyük bir bölümünü kontrolü altına almak suretiyle sınırlarını kuzeye doğru genişletti ve bölge üzerindeki egemenliğini pekiştirdi.[14] Böylece bu istiladan sonra Uygur Türklerinin bağımsızlık dönemi sona erdi. Ayrıca Türklük vasfını zayıflatmak amacıyla bölgeye, *Yeni Toprak* anlamına gelen *Xinjiang*[15] (Sincan) adı verilerek 1884'te Çin-Mançu İmparatorluğu'na ilhak edildi.[16]

XX. yüzyılın başlarına gelindiğinde Mançu Hanedanı'nın son temsilcisi Hsuan Tung döneminde artan iç karışıklıklar sonucu patlayan 1911 Devrimi sonucunda Çin'de imparatorluk rejimi yıkıldı ve Milliyetçi Çin Hükümeti kuruldu.[17] Milliyetçi Hükümet'in kurucusu Dr. Sun Yat Sen, Kuomintang Partisi'nin 1924 yılında gerçekleştirdiği I. Kurultayı'nda hazırladığı Millî Kalkınma Programı'nın 4. maddesinde, Çin sınırları içinde Türk nüfusunun varlığını kabul ederek bu topluluğun Şarkî Türkistan'ın yerli ve Müslüman halkı olduğunu vurguladı ve kendi geleceklerini belirleme hakkına sahip olmaları gerektiğini açıkça ifade etti.[18] Fakat bu değişim Şarkî Türkistan'a olumlu yansımadı. Çünkü

[10] Saadettin Gömeç, *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Akçağ Yayınları, Ankara 2000, s.76.

[11] Nuri Yavuz, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi'nin Layihası", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 23, S 2, 2003, s.46.

[12] Besim Atalay, "Eski Türk Medeniyetinin Beşiğinde: Doğu Türkleri ve Biz", *Vakit*, 19 Temmuz 1933, s.5; İklil Kurban, *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.84.

[13] Kaşgar Devleti, Çarlık Rusya, İngiltere ve Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kurdu. Osmanlı halifesi adına hutbe okutulması ve para bastırılması gibi sembolik adımlarla Osmanlı ile ilişkilerini güçlendirme gayretinde oldu (Mehmet Saray, *Rus İşgal Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s109). Ancak bu durum başta Rusya ve İngiltere olmak üzere dönemin büyük güçlerinde kaygı uyandırdı. Bu durum üzerine Çarlık Rusya'sı, Çin Mançu Hanedanı'nın Şarkî Türkistan'a yönelik askerî harekâtına mali destek sağlayarak Kaşgar Devleti'nin ortadan kaldırılmasına destek verdi. Öte yandan, Osmanlı Devleti'nin bu dönemde içinde bulunduğu siyasal ve ekonomik buhran, Şarkî Türkistan'a etkin bir yardımda bulunmasını fiilen olanaksız kıldı. (Varis Çakan, "Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C 7, (Cumhuriyet'in 100. Yılına Armağan Özel Sayısı), 2023, s.3).

[14] Baymirza Hayit, *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.153; Manolya Paker, "Uluslararası Hukuk Bakımından Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Politikasına Bir Bakış", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C 1, S 1, 2017, s.95.

[15] Okunuşu genel olarak *Yeni Toprak*, *Yeni Hudut* olsa da Çincenin yazı özelliklerinden hareket edildiği takdirde işbu yer adının "Yeniden silah gücü ile ele geçirilen toprak" anlamına geldiği anlaşılmaktadır (Muzaffer Başkaya, "Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler", *Bilig*, S 89, 2019, s.216).

[16] Tursun İyigün, "Doğu Türkistan Gençleri", *Doğu Türkistan Dergisi*, S 1, 1987, s.4.

[17] Mecdeddin Delil, "Doğu Türkistan İnkılâbı Etrafında", *Yaş Türkistan*, S 102, 1938, s.12.

[18] Alptekin, a.g.m., s.148.

yeni kurulan rejim, Dr. Sun Yat Sin'inin ölümünden sonra iç karışıklıklardan ötürü kontrolü tam sağlayamadı. Çin'deki iç karışıklıklardan yararlanan bazı genel valiler, Rusların da desteğiyle Şarkî Türkistan'ı doğrudan doğruya kendi yönetimleri altında tutmaya ve Çin'deki Cumhuriyet yönetiminin emirlerine karşı gelerek Şarkî Türkistan'ı kendi istekleri doğrultusunda yönetmeye başladılar. Bu dönem boyunca kendi içinde darbeler hazırlayarak ve birbirlerini öldürerek iktidar savaşı veren Çinli generallerin ortak noktası da yerel halkı ekonomik olarak sömürmeleri ve sosyal açıdan ikinci plana itmeleriydi.[19] Bu bağlamda Çin yönetimi, bölgedeki Türk kimliğini tasfiye etmek amacıyla Şarkî Türkistan adının kullanımını yasakladı ve uyguladığı sistematik baskı politikalarıyla bölge üzerinde 1930'lu yıllara dek süren bir hegemonya kurdu.

A. Şarkî Türkistan İslam Devleti'nin Kuruluşu (II. Millî Devlet)

Çin'in XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Şarkî Türkistan üzerindeki egemenliğini pekiştirmesinden itibaren, bölge halkının da buna karşılık bağımsızlık ve özgürlük ideali doğrultusunda pek çok defa ciddi direnişler yürüttüğü görülmektedir. David Brophy, bu dönemdeki bölgesel özerklik hareketlerinin, yerel liderler ve halk arasında güçlü bir millî bilinç uyandırdığını belirtmektedir.[20] Bu bilinç, ilerleyen dönemlerde bağımsızlık arayışlarının düşünsel zeminini oluşturdu ve halkı yeniden örgütlenmeye sevk etti. Dolayısıyla bu mücadeleler zaman zaman başarıya ulaştı ve tarihsel süreçte üç kez bağımsız Şarkî Türkistan devleti kuruldu.[21] Söz konusu devletleşme girişimlerinin ilki, yukarıda da belirtildiği üzere 1865-1877 yılları arasında; ikincisi ve bu çalışmanın odak noktasını oluşturan süreç, 1933-1937 yılları arasında ve üçüncüsü ise 1944-1949 yılları arasında tarih sahnesinde yer aldı.

1920'li yıllar, Çin genelinde milliyetçi hareketlerin yükselişe geçtiği bir dönem oldu. Milliyetçi hareketler güç kazanırken merkezî yönetim, ülkenin birliğini sağlamak amacıyla sınır bölgelerindeki etnik ve dinî topluluklar üzerindeki idarî ve siyasal baskıları arttırdı. Çin'in iç bütünlüğünü sağlama amacıyla izlediği bu politikalar, bölgedeki yerel yönetimlerin özerklik talepleriyle çatışmaktaydı. Bu çatışma, istifade etmek isteyen Şarkî Türkistanlılar için de ilham kaynağı oldu. Bolşevik tehdidinden duydukları endişe nedeniyle maksatlarını Sovyet Rusya'ya açıklayamayan Şarkî Türkistanlılar, Türkiye ve Afganistan himayesinde millî bir hükümet kurma arzusu taşımış, hatta bu doğrultuda Türkiye'den yardım talebinde dahi bulunmuşlardır.[22] Ancak, Türkiye'nin o dönemdeki dış politika öncelikleri ve uluslararası konjonktürdeki konumu dikkate alındığında, bu talebin karşılanması pek mümkün görünmemekteydi.

1930'lu yılların başlarına gelindiğinde Çin'de süregelen iç karışıklıklar ve merkezî yönetimin zayıflığı, Şarkî Türkistan'daki yerel halkın bağımsızlık hareketlerini bir kez daha tetikledi. Bölgede yaşayan Uygur ve diğer Türk halkları, Çin'deki milliyetçi ve komünist güçlerin mücadelesinden faydalanarak kendi kaderlerini belirleme yoluna gittiler. Şarkî Türkistan'daki bağımsızlık mücadelesi, 1931'de Japonya'nın Mançurya'yı işgaliyle birlikte Çin'de ortaya çıkan otorite boşluğunun etkisiyle ivme kazandı. Bu süreç, Çin egemenliği altında yasayan Uygurlar ve diğer Türk halklar için bağımsız devlet kurma yönündeki siyasi faaliyetlere uygun bir zemin oluşturdu.

[19] Abdülkadir Donuk ve vd., *Türklük Mücahidi İsa Yusuf*, Bayrak Yayınları, İstanbul 1991, s.55.
[20] David Brophy, *Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russia-China Frontier*, Harvard University Press, London 2016, s.45.
[21] İklil Kurban, *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949),* Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s.9-14.
[22] *Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA)*, 515.7414.38701.3.

Şarkî Türkistan'ın ilk bağımsızlık mücadelesi, 1931 yılında memleketin kuzey bölgesinde bulunan Kumul havalisinde başladı.[23] Bu sırada bölge, Çin'de merkezî otoritenin zayıfladığı ve yerel askerî valilerin fiilî yönetim kurduğu *savaş ağaları dönemi*nin etkisi altındaydı.[24] Siyasi istikrarsızlığın derinleştiği bu ortamda, Çin Hükümeti'nin iç idaresindeki bozukluk ve intizamsızlıklar giderek arttı. Hükümet, halkın elindeki altın ve gümüşü toplayarak, yerine yerel yönetimler tarafından bastırılan mühürlü kağıtlar veriyordu. Ayrıca bölgenin Çin Valisi Jin Shu-ren, Şarkî Türkistan'ın değerli yün ve deri ticaretini de tekeline aldı.[25] Bununla birlikte, Çin'in Gansu bölgesinden gelen Han Çinlilerin barınması için Uygurluların toprağına el konuldu. Üstelik Han yerleşimcileri iki yıl boyunca vergiden muaf tutulurken, yerel Müslümanlar için bir yıllık vergi tutarı geriye dönük olarak tahsil edildi.[26] Söz konusu uygulamaların yanı sıra Çin yönetiminin, dinî ve kültürel unsurları aşağılayıcı bir politika yürütmesi, halk arasında derin bir memnuniyetsizliğe sebebiyet verdi.[27] Bu da bağımsızlık için ayaklanma arzusunu körükledi. Sonuç itibarıyla Salih Dorğa ve Kumul Vali Muavini Hoca Niyaz Hacı liderliğinde Çin yönetimine karşı büyük bir ayaklanma başladı.[28] Bu direnişe Dungan[29] Generali Ma Zhongying de destek verdi.[30]

Şarkî Türkistan'da başlayan ayaklanmayla Çinliler mağlup edildi ve Kumul ele geçirildi. 1932'den itibaren şiddeti artan bu millî direniş hareketi, esasen birbirini izleyen yerel ayaklanmalar dizisi olup merkezî bir planlama ya da yönetimden yoksundu.[31] Fakat

[23] Kumul, stratejik açıdan büyük bir öneme sahip olan bir bölgedir. Doğu Türkistan ile Çin'i birbirine bağlayan ana güzergâha hâkim olması, burayı hem askerî hem de ekonomik açıdan kritik bir merkez hâline getirmektedir. Tarih boyunca farklı güçlerin ilgisini çeken bu bölge, bölgesel kontrol ve ticaret yollarının yönetimi açısından merkezî bir rol üstlenmiştir. (Tekin Tuncer, "Doğu Türkistan'da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması", *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*, C 30, S. 1, 2020, s.274).

[24] *Savaş ağaları dönemi*, Çin'de merkezî otoritenin zayıfladığı 1910'lu–1930'lu yıllarda yerel askerî valilerin fiili hâkimiyet kurduğu dönemi ifade eder. (Michael Dillon, *Xinjiang: China's Muslim Far Northwest,* RoutledgeCurzon Press, London and New York 2004, s.19-20).

[25] *DBTDA*, 515.7498.38571.1-6.

[26] Ondrej Klimeš, *Struggle by the Pen: The Uyghur Discourse of Nation and National Interest, c. 1900-1949,* Brill Press, Leiden and Boston 2015, s.121.

[27] Andrew D. W. Forbes, *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, Çev. Enver Can, Bayrak Yayıncılık, İstanbul 1991, s.83.

[28] Dönemin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket (Esendal) Bey, ayaklanmanın başlangıcı hakkında şöyle bir bilgi aktarmaktadır: "Güya Çin Valisi (Jin Shu-ren) Salih Dorğa'nın kızını almak istemiş ve kızı almak için de cebir kullanacak olmuş. Bunun üzerine halk da isyan etmiş ve Çinlilerle isyan edenler arasındaki mücadele uzun bir süre devam etmiş" (*DBTDA*, 515.7498.38571.1-7). Bu konuda muhtelif görüşler de yer almaktadır. Baymirza Hayit'e göre, Salih Dorğa'nın düğününe katılan yaklaşık 50 Çinli, aşırı alkol aldıktan sonra taşkınlık çıkarmış; bu duruma tepki olarak Salih Dorğa, söz konusu kişilerin kurşuna dizilmesini emretmiş ve ardından kendi silahını alarak düğünden ayrılmış, böylece Kumul'da isyanı başlatmıştır. (Hayit, *a.g.e.*, s.308-309). Öte yandan İsa Yusuf Alptekin, bu olayla bağlantılı olarak farklı bir anlatımda bulunur. Ona göre, Kumul'daki karakol komutanı, Türk halkından birinin kızına göz koymuş ancak kız tarafından reddedilmiştir. Komutanın ısrarını sürdürmesi üzerine bir plan yapılmış; güçlü yapılı bir Türkistanlı erkeğe kadın kıyafeti giydirilerek gerdek gecesinde komutanın odasına sokulmuş ve burada komutan boğularak öldürülmüştür (Alptekin, *Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları,* Derleyen M. Ali Taşçı, Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi, İstanbul 1985, s.188-189).

[29] *Dungan* terimi, Çin'in kuzeybatısında yaşayan Müslüman Han halkını (Hui) tanımlamak için kullanılmaktadır. "Hui", "Huizu" kelimeleri Çincede "dönmek" anlamına gelmektedir. Dunganların *kökenine ilişkin farklı görüşler bulunmaktadır. Çinli araştırmacılar,* Dunganları tarihsel olarak eski Çin topluluklarından türememiş, sonradan oluşmuş bir milliyet olarak tanımlar. Çin'e çeşitli dönemlerde farklı bölgelerden gelen kültürel ve dilsel unsurların yerli Çin halklarıyla etkileşimi sonucunda, zamanla ayrı bir etnik kimlik ortaya çıkmıştır. XIX. yüzyılda Çin'in kuzeybatısında (özellikle Gansu ve Sincan bölgelerinde) yaşayan bu topluluk, Rusça kaynaklarda *Dungan*, Çin kaynaklarında ise *Hui* olarak geçmektedir. (Derviş Ulaşhan Eraslan, "Kırgızistan'daki Dunganların Sosyal Çatışma Dönemlerinde Çevre ile İlişkileri", Doğu Asya Araştırmaları Dergisi, C 6, S 12, 2023, s.95-99).

[30] Amaç Karahoca, *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*, Doğu Türkistan Dayanışma Derneği, İstanbul 2008, s.36.

[31] James Millward, *Violent Separatism in Xinjiang: A Critical Assessment,* East-West Center, Washington 2004, s.4.

Kumul'da yerel halkın başlattığı söz konusu kırsal direniş, tarım havzası çevresindeki Urumçi, Kaşgar, Turfan, Aksu ve Korla gibi bölgelere ulaşarak Şarkî Türkistan genelinde etkili olmaya başladı.[32] Memleketi kurtarmak için 1932 yılında Hoten'de harekete geçen Mehmet Emin Buğra, Sâbit Damolla ve Muhammed Niyaz Alem liderliğinde ayaklanmalar oldu ve Hoten Çinlilerin elinden alındı.[33] Bu süreç, dış gözlemciler tarafından da yakından izlenmekteydi. 15 Mayıs 1933 tarihli Manchester Guardian gazetesi, Şarkî Türkistan'da Çin idaresine karşı isyan eden Müslüman kabilelerin tam bir muvaffakiyete eriştiğini belirterek, Türkistan'da müstakil bir devlet kurmak için plan ve tetkikle meşgul olduklarını ifade etmekteydi.[34]

Kumul'da başlayıp tüm bölgeye yayılan direniş hareketi, yalnızca askerî bir başarı olarak kalmadı; aynı zamanda uzun süredir olgunlaşmakta olan bir fikri temelin de somut yansımasıydı. Yeni devletin kuruluşuna giden sürecin, büyük ölçüde ceditçi düşüncenin ürünü olduğunu belirtmek gerekir.[35] XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Rusya Müslümanları arasında ortaya çıkan Ceditçilik hareketi, modern eğitim, ulusal bilinç ve İslam'ın reforme edilmesi fikirlerini merkeze alan bir yenileşme programıydı. Bu hareketin odak noktası, değişime bağlılık ve kültürel sermayeye sahip olmasıydı.[36] İsmail Gaspıralı'nın öncülüğünde şekillenen bu düşünsel akım, zamanla sadece Rusya sınırları içinde değil, Çin hâkimiyetindeki Şarkî Türkistan'a kadar uzandı.[37] Gaspıralı, cehaletin İslam toplumlarını geri bıraktığını savunarak, bilgiyi toplumsal dirilişin tek meşru aracı olarak gördü. Bu düşünce, geleneksel medrese eğitiminin yetersizliğine karşı yeni usul (usûl-i cedid) eğitim sistemini ortaya çıkararak modern okullar, kütüphaneler ve basın faaliyetleriyle desteklendi. Ceditçilerin eğitim programı, yalnızca pedagojik bir reform değil, aynı zamanda toplumsal bilinç inşası hedefini taşımaktaydı. Adeep Khalid'in belirttiği üzere, bu hareketin temel amacı Müslüman toplumu yeniden düzenlemek, onu çağdaş dünyanın gereklerine göre yeniden tanımlamak ve İslam'ı, aklî temellere dayalı bir ahlaki sistem olarak yeniden yorumlamaktı.[38] Bu anlayış, bireyin eğitim yoluyla hem dinî hem de ulusal kimliğini yeniden inşa etmesini mümkün kılıyordu.

Ceditçiliğin Şarkî Türkistan'daki etkisi öncelikle eğitim alanında hissedildi. Bu da okur-yazar bir yerel aydın tabakanın doğuşuna yol açtı.[39] Böylece eğitim yoluyla toplumsal uyanış ve Türk-İslam kimliği etrafında bir dayanışma fikri hasıl oldu. Khalid, Ceditçilerin bilgiye dair bakışını şu şekilde özetler: "Ceditçiler için bilgisizlik, kader değil, gerilemenin sebebiydi. Yalnızca örgütlü ve disiplinli öğrenme, Müslümanlara yeniden onur ve güç kazandırabilirdi". Nitekim *bilgi kurtuluşun anahtarıdır* düşüncesi, Ceditçiliğin merkezine yerleşti.[40] Bu düşünce, daha sonraki dönemde Sabit Damolla gibi Şarkî Türkistanlı aydınların savunduğu *eğitim yoluyla millî uyanış* fikrinin doğrudan ideolojik kökünü

[32] Hayit, *a.g.e*., s.309-310.
[33] *DBTDA*, 515.7498.38571.1-7.
[34] *DBTDA*, 543.44749.215623.32.
[35] Morris Rossabi, *China and the Uyghurs: A Concise Introduction*, Rowman & Littlefield Press, Lanham, Boulder, New York London 2022, s.28.
[36] Adeeb Khalid, *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, University of California Press, Los Angeles 1998, s.103.
[37] Şengül Büyükboyacı, "İsmail Gaspıralı'nın Öncülüğünde Türkistan'da Eğitimi Modernleştirme Çabaları: Usul-i Cedid Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi,* S 63, 2025, s. 333-334.
[38] Khalid, *op. cit.*, s.90-93.
[39] Musabay Kardeşler, Abdulkadir Damolla, Ahmet Kemal İlkul, Mahsut Muhiti, Abdulhaluk Uygur ve Mehmet Ali Tevfik (Memtili Ependi) gibi önde gelen ceditçilerin öncülüğünde başlatılan eğitim reformu hareketi, kısa sürede Şarkî Türkistan'ın büyük bölümüne yayılmış ve 1930'lara gelindiğinde usul-i cedit okullarının sayısı binleri aşmıştır. (Alimcan İnayet, "Doğu Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Önemli Temsilcileri", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, C 3, S 17, 2022, s. 210).
[40] Khalid, *op. cit.*, s. 162-164.

oluşturdu. Ceditçi aydınlar, İslam dünyasının bütünlüğünü savunurken aynı zamanda Türk toplulukları arasında dil ve kültür birliği çağrısı yapmışlardır. Ceditçilerin hayal ettiği millet, hem İslam ümmetinin ahlaki değerlerine dayanan hem de Türk kimliğinin tarihsel mirasını sahiplenen bir topluluktu.[41] Bu bağlamda Ceditçiliğin, Şarkî Türkistan'daki bağımsızlık düşüncesinin ideolojik temellerini oluşturan Pan-İslamist ve Pan-Türkist eğilimlerin kaynağı hâline geldiğini söylemek mümkündür.[42] Dolayısıyla başta Sâbit Damolla olmak üzere, kurucu kadro ve bir kısım aydın, Pan-Türkizm ve Pan-İslamizm cereyanından beslenen ideolojik çerçeveyi, ceditçi geleneğin yenilikçi fikirleriyle bütünleştirmeyi başarmışlardır.[43] Bu sentez, Şarkî Türkistan'daki aydınların Çin yönetimine karşı bağımsızlık düşüncesini meşrulaştıran bir ortam sağladı. Böylece düşünsel alanda başlayan hareket, zamanla siyasal taleplerin ve örgütlü direnişin zeminini oluşturdu.

Şarkî Türkistan'daki direnişçilerin bölgesel düzeyde yürüttüğü ayaklanmalar başarıya ulaştıkça, şehirlerde yerel nitelikte hükümetler kurulmaya başlandı. Bu dağınık yerel idarelerin merkezî bir yapı altında toplanması için Sâbit Damolla önderliğinde yoğun çabalar gösterildi. Ancak millî kuvvetler içinde yaşanan liderlik çekişmeleri, ülkede güçlü ve bütünleşmiş bir yönetim yapısının oluşmasını güçleştiriyordu. Sonuç itibarıyla, tüm bu dağınıklığa rağmen Sâbit Damolla'nın merkezî bir otorite tesis etmeye yönelik girişimleri, dış diplomatik temaslar ve özellikle İngiltere'nin dolaylı desteği ile birleşerek süreci yeni bir aşamaya taşıdı.[44] Bu çerçevede Hoca Niyaz Hacı, 10 Eylül 1933 tarihinde Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan ederek bölgede siyasi birliği sağlamış oldu. Akabinde 12 Kasım 1933'te ay yıldızlı gök bayrak göndere çekilerek devletin bağımsızlığı tescillendi.[45] Yeni devletin başkenti de Kaşgar oldu.[46] Türkiye'nin Kabil Büyükelçiliğinden Hariciye Vekâlet'ine gelen bilgiye göre, Afganistan'ın tavsiyesi üzerine kurulan yeni devletin yönetim şekli *Cumhuriyet* olarak belirlendi.[47] Yeni yönetimde Hoca Niyaz Hacı devlet başkanı ve başkomutan, Sâbit Damolla ise başbakan olarak görevlendirildi. Muhammed Kasım Hacı da dışişleri bakanlığı görevine getirildi. Bu üç isme ek olarak 12 farklı bakanlık daha oluşturuldu ve ayrıca bir millî meclis tesis edildi.[48] Kurulan kabine ilk iş olarak Çin parasını dolaşımdan kaldırdı ve bastırılan Türk parası tedavüle sokuldu.[49] Devlet yetkilileri bağımsızlık mücadelelerine destek sağlamak için Türkiye, Hindistan, Afganistan ve İngiltere gibi ülkelere elçiler göndererek devletin tanınmasını talep etme gayretinde oldu.

[41] Khalid, *op. cit.*, s. 205-206.
[42] Dillon, *op. cit.*, s.20.
[43] Coşkun Kumru, "Uygur Ceditçiliğinden Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne: İdeolojik ve Toplumsal Temeller", *17. Uluslararası İstanbul Bilimsel Araştırmalar Kongresi Bildiriler Kitabı (28-30 Eylül 2025),* İstanbul, s.324.
[44] Asya'nın kuzeyine yerleşen Sovyet Rusya'nın bir gün güneye sarkması ihtimalini göz önünde bulunduran İngiltere, Hindistan hududunda bulunan bu bölgeye ilgisiz kalmadı ve kendi nüfuzuna almak maksadıyla el altından bağımsızlık sürecine destek verdi (*DBTDA*, 543.87991.320673.50-14; *DBTDA*, 543.44746.214997.137-2).
[45] M. Rıza Bekin, *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, Kastaş Yayınev İstanbul 2005, s. 11-12; Ahsen Utku, *Doğu Türkistan İpek Yolu'nun Mahzun Ülkesi*, İnsani Yardım Vakfı, İstanbul 2006, s.36; Salih Aynural, "Çin'in Doğu Türkistan Politikası", *Doğu Türkistan'ın Sesi,* C 18, S 71, 2010, s.14.
[46] Osman Kubilay Gül, "Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Hazin Bir Göç Hikâyesi", *Turkish Studies*, C 2, S 1, 2007, s.254.
[47] *DBTDA*, 515.7498.3857.1-7.
[48] Mehmet Saray, *Atatürk ve Türk Dünyası*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s.159.
[49] Amine Tuna, *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İHH Kitap, İstanbul 2012, s.60; Hikmet Zeki Kapcı, Abdullah Erdoğan, "Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Sovyet İlişkilerinde Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Faaliyetleri (1933-1934)", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S 12, 2018, s.124.

1933 yılında Kaşgar merkezli olarak kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, adında İslam vurgusu taşımasına karşın, yönetim anlayışında hem Ceditçi modernleşme eğilimlerinin hem de millî kimlik arayışlarının etkileri hissedilmekteydi. Dillon'a göre devlet politikası, şeriata dayalı olmakla birlikte eğitim, ekonomi ve toplumsal alanda reformları da kapsayan radikal bir İslamî düzenin inşasını öngörmekteydi.[50] Devletin kuruluş sürecinde İslamî ve Türk kimliği öne çıkarılarak halk arasında bir dayanışma zemini oluşturulmaya çalışıldı.[51] Ancak hükümet, bölgesel kimliğin tanımı konusunda tam bir uzlaşı sağlayamadı ve kendisine *Uyguristan* deyip dememeyi tartıştı. Ardından resmî belgelerde hem Şarkî Türkistan Cumhuriyeti hem de Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti ifadelerini kullandı.[52] Kimlik konusundaki bu belirsizlik, Cumhuriyet'in hem iç meşruiyetini hem de dış baskılara karşı direncini zayıflattı. Dolayısıyla Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin ömrü kısa oldu.

Mehmet Emin Buğra, devletin kısa ömürlü olmasının başlıca sebepleri arasında, Dungan Generali Ma Zhongying'in askerî müdahalelerini ve hareketin liderleri arasındaki fikir ayrılıkları göstermektedir.[53] Bununla birlikte Çin'in bölgedeki stratejik çıkarları ve Sovyet Rusya'nın müdahaleci politikaları da Cumhuriyet'in varlığını derinden etkiledi.[54] Orta Asya'daki jeopolitik güç dengelerinin değişkenliği nedeniyle bölgeye yönelik Sovyet etkisi giderek belirginleşti. Sovyetler, kendi güvenlik çıkarları doğrultusunda, Şarkî Türkistan'daki İslamî ve milliyetçi hareketlerin kontrol altına alınmasını gerekli görmekteydi.[55] Çünkü bu hareketler, dönemin Stalin yönetimindeki Sovyet Rusya'nın uydusu konumundaki Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan ve Türkmenistan'daki Türk topluluklarının millî istiklal arzularına örnek teşkil edebileceği endişesini doğurdu.[56] Çin ise uzun yıllardır nüfuz alanı olarak gördüğü Şarkî Türkistan topraklarını kaybetmeyi hiçbir şekilde istemiyordu. Bu bölgede kurulan bağımsız bir devletin varlığına son verme kararlılığı, iki ülke arasındaki ilişkilerin seyrini değiştirdi. 1920'li yıllarda ekonomik ve ticari iş birliği temelinde başlayan Rusya-Çin yakınlaşması, 1933 sonrasında askerî alandaki iş birliğini de kapsayacak şekilde derinleşti. Nitekim Moskova'daki Çin elçisi Dr. Yen'in beyanatında, Xinjiang (Sincan) bölgesinin de Rus-Çin ilişkileri sahası içinde değerlendirildiği ifade edilmekteydi.[57] Böylece Sovyet destekli Çin güçlerinin baskısı altında kalan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, çözülme eşiğine girdi.[58]

1933 yılında kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti kendi anayasasını, devlet amblemini ve bayrağını oluşturmanın yanı sıra, çeşitli devlet organlarını tesis ederek idari bir yapılanmaya gitti.[59] Ancak Çin-Rusya anlaşması, İngiltere'nin de kısa süre içerisinde desteğini çekmek zorunda kalması ile birlikte devletin özgürlük serüveni çok kısa sürdü ve 1934'te yeniden işgal edildi. Böylece Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti fiilen Sovyet Rusya'nın etki alanına girmiş oldu. 12 Ocak 1934'te Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey'le görüşen Molotov, Şarkî Türkistan Hükümeti'nin Japon ve İngilizler tarafından kurulduğunu; Çin ile Sovyet Rusya arasında varılan anlaşmalar doğrultusunda bölgede hakimiyetin yeniden tesis edildiğini ifade etmekteydi.[60]

[50] Dillon, *op. cit.*, s.20.
[51] Rossabi, *op. cit.,* s.30
[52] Millward, *op. cit.*, s. 5.
[53] Mehmet Emin Buğra, *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, Güven Basımevi, İstanbul 1952, s.33.
[54] *DBTDA*, 543.44746.214997.137.
[55] Hayit, *a.g.e.*, s.316.
[56] *DBTDA*, 515.7526.39489.1.
[57] *DBTDA*, 543.44746.214997.137-2.
[58] Buğra, *a.g.e*, s.8.
[59] Dillon, *op. cit.*, s.21.
[60] *DBTDA*, 543.44746.214997.137-3.

Her ne kadar Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, 1937 yılına dek resmî varlığını sürdürmüş olsa da bu dönem, bağımsız hareket kabiliyetinin büyük ölçüde kaybolduğu bir süreç oldu.[61] Tabi Şarkî Türkistan'ın bağımsızlığı için mücadele eden Türk boylarının, Türk üst kimliği etrafında birleşememeleri ve tam anlamıyla millî ve güçlü bir organizasyonu gerçekleştirememeleri, bağımsızlık girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanmasında belirleyici bir etken olduğunu belirtmek mümkündür.[62] Bu koşullar, Şarkî Türkistan'ın bağımsızlık girişimlerinin kalıcı bir devlet yapısına dönüşmesini engelledi.

B. Şarkî Türkistan İslam Devleti'nin Kuruluşu Karşısında Türkiye'nin Tutumu

1933'te kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, başta Türkiye olmak üzere siyasi, ekonomik ve askerî alanlarda destek arayışına girdi. Bu kapsamda devletin Başbakanı adına Dr. Mustafa Ali Bey[63] tarafından Ankara'ya yılbaşı kutlama mesajı gönderildiği görülmektedir. Anadolu Ajansı aracılığıyla duyurulan bu mesajda şu ifadeler yer almaktaydı: "Kurtulan ve hükümeti kurulan yeni devletin gök bayrağı, aziz Türkiye'nin al bayrağını hürmetle selamlar". Böylece Şarkî Türkistan'da yeni bir Türk devletinin kurulduğu müjdelendi ve Türkiye'ye bağlılık bildirildi.[64] Nitekim Atatürk önderliğindeki Millî Mücadele, Kırım'dan Kumul'a kadar uzanan geniş coğrafyadaki bütün Türklere ilham kaynağı oldu.[65] Bu yönüyle de Şarkî Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerinin fikrî ve ruhî zeminini güçlendiren bir 'Türk Millî Rönesansı' işlevi gördü.[66]

Yeni kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluş haberini böylesi bir mesajla Türkiye Cumhuriyeti'ne bildirmesi, sembolik ve siyasi açıdan dikkat çekici bir tercih özelliği taşıyordu. Bu tercihin ardında yatan temel etkenlerden biri, Şarkî Türkistan halkının ve hükümet yetkililerinin, coğrafi uzaklığa ve iletişim zorluklarına rağmen Anadolu Türklüğüne duydukları derin tarihsel ve kültürel bağlılıktı.[67] Bu bağlamda, Türkiye'ye gönderilen mesaj, yalnızca diplomatik bir bildirim değil, aynı zamanda bir gönül bağı ve ortak tarih şuuru çerçevesinde kurulan sembolik bir köprüydü. İkinci olarak, söz konusu bildirimin, özellikle Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinden itibaren yoğunlaşan Türk-İslam karşıtlığına karşı, Şarkî Türkistan ve Türkiye Türkleri arasında dayanışma iradesini vurgulayan bir siyasi mesaj taşıdığı değerlendirilebilir. Böylece Şarkî Türkistan yönetimi, Türk ve Müslüman topluluklar arasında iş birliği ve ortak duruş arayışının varlığını uluslararası kamuoyuna ilan etmekteydi.

Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'nin kuruluşunun Türk basınında yer aldığı görülmektedir. Dönemin gazetelerinde, özellikle *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bazı

[61] Nabijan Tursun, "1933 ve 1944 Yıllarında Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetleri Hakkındaki Kaynaklar ve Bu Kaynakların Değeri", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S 16, 2020, s.234.

[62] Cengiz Alyılmaz, "Doğu Türkistan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 7, 1997, s.160.

[63] Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey, Türkistan bağımsızlık mücadelesine katkı sağlamak amacıyla Türkiye'den Kaşgar'a gitmiştir. Kaşgar Şarkî Türkistan Cumhuriyeti'nin liderleri Hoca Niyaz Hacı ve Sâbit Damolla'nın öncülüğünde yürütülen askerî ve mali işler ile eğitim planlamalarında aktif rol aldığı belirtilmektedir. Bu dönemde Kaşgar Hükümeti'nin müsteşarı sıfatıyla görev yaptığı bilinmektedir. (Geniş bilgi için bkz: Kumru, "Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihinde Bir Müsteşar: Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* C 6, S 12, 2024, s.655-670).

[64] *Cumhuriyet,* 31 Kânunuevvel 1933, s.3; *Milliyet*, 31 Kânunuevvel 1933 s.2; Abdullah Bakır, *Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul 2005, s.35.

[65] *DBTDA*, 543.87991.320673.50-16.

[66] Kul, *Osman Batur ve Doğu Türkistan Mücadelesi (1941-1951)*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2009, s.79.

[67] Eyüp Çeçen, *Türk Basınında Doğu Türkistan (1923-1960)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, 2019, s.29.

haberlerde, bölgede kurulan yeni yönetimden söz edilmekte ve yeni oluşum, Şarkî Türkistan'daki halkın istiklal arayışıyla ilişkilendirilmekteydi. Bununla birlikte, dönemin diğer yaygın gazetelerinde konuya dair haberlerin daha kısa, yüzeysel ya da sınırlı sayıda yer aldığı görülmektedir. Basındaki haber hacmi sınırlı da olsa, Şarkî Türkistan'daki gelişmelerin Türkiye kamuoyunda ilgiyle karşılandığını söylemek mümkündür.

Nitekim dönemin gazetelerinde Şarkî Türkistan'daki gelişmelere dair farklı düzeylerde haber ve yorumlara rastlanmaktadır. *Vakit* gazetesi 2 Temmuz 1933 tarihli nüshasında, Türkistan'da teşekkül eden yeni devletin, Asya tarihinde büyük bir dönüm noktası teşkil ettiğini belirtmekteydi.[68] Benzer şekilde *Son Posta* gazetesi de Asya'nın ortasında yeni bir Türk devletinin doğduğunu vurgulamaktaydı.[69]

Cumhuriyet gazetesinde ise konunun daha ayrıntılı bir biçimde ele alındığı görülmektedir. Muharrem Feyzi, 21 Aralık 1933 tarihli köşe yazısında, yaklaşık iki yıldır Şarkî Türkistan'da devam eden istiklal mücadelesinin son dönemde daha da etkili hâle geldiğini ve bu çabanın neticesinde yeni bir Türk Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ifade etmekteydi. Yazıda, Türk halkının yürüttüğü direnişin yakın geçmişte tehlikeli aşamalardan geçtiği, özellikle Büyük Altay Dağları'ndaki Hami Türklerinin Çin'in sürgün ve sömürge politikalarına karşı harekete geçtiği aktarılmaktaydı. Ayrıca bu istiklal hareketinin geniş Türk yurdunun dört bir yanına yayıldığı, Çin ordusunun hem maddi hem manevi bakımdan büyük kayıplar verdiği ve Türk kimliğini dönüştürmeye yönelik girişimlerinin başarısızlığa uğradığı belirtilmekteydi.[70]

Yine *Cumhuriyet* gazetesinin 23 Aralık 1933 tarihli sayısında, Çin idaresine karşı yürütülen mücadelenin Asyalı Türklerin zaferiyle sonuçlandığı bildiriliyordu. Haberde, bu başarının yeni bir Türk devletinin kuruluşunu mümkün kıldığı ve tarihsel-siyasal bakımdan Türkler için en uygun yönetim biçiminin cumhuriyet olduğu düşüncesinden hareketle, Şark Türklerinin devlet teşkilatlanması yönünde somut adımlar attıkları vurgulanmaktaydı.[71] Buna paralel olarak *Akşam* gazetesi de 26 Aralık 1933 tarihli manşetinde, Şarkî Türkistan'da süren istiklal muharebesinde Çinlilerin püskürtüldüğünü heyecanlı bir üslupla duyurmaktaydı.[72] Gazete ayrıca, Muharrem Feyzi'nin bir konferansından yaptığı alıntıyla, bağımsızlık hareketini dış destek almayan Türk'ün öz gücüne bağlayarak şu ifadeyi öne çıkarmaktaydı: "Şark Türkü sırf kendi pazusuna güvenerek istiklal mücadelesine atılmış ve Türk'ün gayretine mukavemet edecek bir kuvvet olmadığından samimi olan azminde iki sene gibi tarihe nispetle çok az olan bir zaman zarfında gayesine erişmiştir".[73] Öte yandan *Milliyet* gazetesi ise konuya kısaca değinerek, Çin'den ayrılanların bir hükümet kurarak bağımsızlıklarını ilan ettiklerini haber vermekle yetinmekteydi.[74] Söz konusu gazetelerin yaklaşımı birlikte değerlendirildiğinde, ulusal basının bağımsızlık mücadelesine dair hem heyecan ve övgü hem de temel bilgi aktarımı perspektiflerini yansıttığı görülmektedir. Böylece basın, Şarkî Türkistan'daki hareketin hem toplumsal destek bulduğunu hem de tarihsel olarak cumhuriyetçi bir devlet yapılanması yönünde adımlar atıldığını okuyucuya aktarmaktaydı.

[68] *Vakit*, 2 Temmuz 1933, s.6.
[69] *Son Posta*, 27 Ağustos 1933, s.7.
[70] Muharrem Feyzi, "Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu", *Cumhuriyet*, 21 Kânunuevvel 1933, s.2.
[71] *Cumhuriyet*, 23 Kânunuevvel 1933, s.1-3.
[72] *Akşam*, 26 Kânunuevvel 1933, s.1-2.
[73] *Akşam*, 9 Kânunusani 1934, s.7.
[74] *Milliyet*, 25 Kânunusani 1934, s.2.

Genel olarak bakıldığında, dönemin gazetelerinde Şarkî Türkistan'daki gelişmelerin büyük ölçüde coşkulu, duygusal ve sembolik bir dille aktarıldığı görülmektedir. Ancak Türk basınındaki bu duygusal ve sembolik yakınlığa rağmen Türkiye, Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne yönelik politikalarında son derece dikkatli ve dengeli bir yaklaşım benimsedi.[75] 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti, Atatürk önderliğinde laik bir devlet yapısı inşa etmeye odaklandı. Dış politikasını ise bağımsızlık, ulusal çıkarların korunması ve Batı ile dengeli ilişkiler kurma ekseninde şekillendirdi.[76] 1930'lu yıllarda Türkiye, iç siyasi istikrarı sağlamak, ekonomik kalkınmayı sürdürmek ve uluslararası prestijini artırmakla meşguldü. Bu nedenle Ankara yönetimi, Şarkî Türkistan'daki gelişmeleri yakından takip etmekle birlikte, doğrudan müdahil olabilecek adımlardan özellikle kaçındı. Dolayısıyla basının da hükümetin yürüttüğü politika çerçevesinde temkinli hareket etmesi istendi. Dönemin Hariciye Vekili Tevfik Rüştü (Aras) Bey, Şarkî Türkistan meselesine ilişkin olarak Türk basınının tutumunun hassasiyetine dikkat çekerek bu konuda olumlu ya da olumsuz yorumlardan kaçınılması ve yalnızca ajans haberlerinin yorumsuz bir şekilde yayımlanmasının uygun olacağı ifadesinde bulunmaktaydı. Bu tutum, aşağıda da belirtileceği üzere Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi M. Suriç'in konuya dair Ankara'ya yönelik resmî bilgilendirmesinin ardından şekillendiği görülmektedir.[77] Bu durum, Türkiye'nin Moskova ile ilişkilerinde hassas bir denge gözettiğini ve bu tür meselelerde doğrudan tavır almaktan kaçındığını belirgin bir şekilde ortaya koymaktadır.

Şarkî Türkistan'da yürütülen bağımsızlık mücadelesi, mevcut durumda henüz kalıcı bir siyasi yapılanma ya da sürdürülebilir bir otorite oluşturmaktan uzaktı. Dolayısıyla bu durum Türkiye'nin alacağı tavrı da etkiliyordu. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, Şarkî Türkistan'da yaşanan gelişmelere ilişkin yaptığı bir açıklamada, Türkiye'nin bölgeye dair elindeki bilgilerin son derece sınırlı ve parçalı olduğunu ifade etmekteydi. Türkiye'nin bu coğrafyada diplomatik veya idarî temsilciliğe sahip olmaması, bölgedeki gelişmeleri doğrudan takip etme olanağını ortadan kaldırıyordu. Bu nedenle de devletin resmî değerlendirmeleri ancak temkinli ifadelerle sınırlı kalmaktaydı. Aras bu durumu şu sözlerle özetliyordu: "Kemalist Türkiye siyasetinin bir esası da her milletin inkişafını memnuniyetle görmek olduğuna göre kendi dilini konuşan bir diyar hakkında tabii başka türlü düşünemez. Fakat şurası muhakkaktır ki her hali dürüst ve samimi olan inkılapçı Türkiye, dünyada kurtuluş ve inkişaf yolunda çalışanlara kendi için beğendiği yoldan başkasını tavsiye edemez. Bizim bu yolumuz artık cihanın malumudur".[78] Dolayısıyla Türkiye, Şarkî Türkistan konusuna sembolik bir ilgi gösterirken, gerçekçi dış politika gereği mesafeli bir duruş sergilemekteydi.

Yukarıda da belirtildiği gibi Türkiye'nin bu temkinli tutumunu şekillendiren en önemli etkenlerden biri Sovyet Rusya ile olan ilişkileriydi. Bu dönemde Türkiye'nin Çin ile doğrudan bir sınırının bulunmaması, Şarkî Türkistan meselesine coğrafi ve diplomatik açıdan Çin'in dışından bakmasını zorunlu kılıyordu. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey, bu konuda Türkiye'nin politikasını belirten şu cümleleri kullanmaktaydı:

> "Harici politikada inkişaf için uğraşan milletler için komşu milletlerle ve dünya milletleriyle iyi münasebette bulunmaya ehemmiyet vermek ve bir yabancı politikaya alet olmamak ve sulhu sevmek lazımdır. Bilhassa coğrafi

[75] Brophy, Türkiye'nin bu temkinli yaklaşımını Sovyet baskısı ve uluslararası denge üzerinden analiz etmektedir. (Brophy, *op. cit.*, s.225-227).
[76] Kemal H. Karpat, *Türk Dış Politikası Tarihi*, Çev: Güneş Ayas, Timaş Yayınları, İstanbul 2015, s.161.
[77] *DBTDA*, 571.35962.141907.2-1.
[78] *DBTDA*, 571.35962.141907.4.

> vaziyetleri az ve çok uzaktan ve yakından bizimki gibi olanların bu vesileyle hatırına getirmekte isabet gördüğümüz bir hakikat da şudur ki, bütün komşularıyla ve dünya milletleriyle dost geçinmekle beraber inkişaf yolunda komşuları için ancak fayda veren Sovyet Rusya ile iyi geçinmek esastır".[79]

Öte yandan, Japonya'nın 1933 itibarıyla Çin'in iç kesimlerine doğru yayılmaya başlaması ve bu işgalin II. Dünya Savaşı sonuna dek sürmesi, Çin'in iç dinamiklerini büyük ölçüde zayıflattı. Bu şartlar altında Türkiye, Şarkî Türkistan meselesini öncelikle Sovyet Rusya'nın bölgedeki etkisi ve politikaları çerçevesinde değerlendirmek durumunda kaldı.

Sovyet Rusya, yalnızca coğrafi yakınlık bakımından değil, Türkiye'nin sanayileşme sürecine katkı sağlayan ekonomik ve teknik iş birlikleri sayesinde de stratejik ortak konumundaydı.[80] 1925'te imzalanan Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması, iki ülke arasındaki ticari bağları güçlendirmenin yanı sıra, ortaya çıkan teknik iş birliğiyle Türkiye'nin kalkınma sürecine önemli bir katkı sundu.[81] Bu bağlamda Ankara, Sovyet Rusya'nın Orta Asya'daki politikalarına duyarlı bir şekilde yaklaşmakla birlikte, bu bölgede ortaya çıkan siyasi hareketlenmelerin, ilişkileri zedelememesi için ihtiyatlı davranmayı tercih etmekteydi. Zira Sovyetlerle ilişkilerin bozulması, Türkiye için hem ekonomik hem de dış politika açısından ciddi riskler barındırmaktaydı.[82] Dolayısıyla Türkiye'nin dış Türklerle ilgili karar ve uygulamaları Sovyet Rusya ile tesis ettiği ilişkilerin gölgesinde kaldı.[83] Bu bağlamda Sovyet Rusya'nın, yeni kurulan Şarkî Türkistan Hükümeti'ne karşı uyguladığı olumsuz propaganda faaliyetlerinin Türkiye Cumhuriyeti üzerinde etkili olduğunu belirtmek mümkündür. Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi M. Suriç'in, Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'e verdiği izahat, Türkiye'nin Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne yönelik politikasının seyri açısından önem arz etmektedir. M. Suriç, öncelikle bölgedeki mevcut grupları analiz etti ve ardından bu yapılanmaları Türkiye›deki benzer oluşumlarla karşılaştırarak Türkiye'nin kendi lehlerinde bir tutum benimsemesini sağlamaya çalıştı. Sovyet elçisi, konuya dair şu bilgileri sundu:

> "Şarkî Türkistan'da faaliyette bulunan başlıca iki grup mevcuttur: Bunlardan biri Uygurlardan sabık Hotan Emiri Sabitüddin Molla'nın riyaseti altında olup Enver Paşa'nın mensuplarından Mustafa Ali Bey, Ahmet Şefik Bey ve Mahmut Nedim Bey beraberinde bulunmaktadır. Bu grup İngilizlerle münasebettedir. Grubun programı şiddetle klerikal olup tamamen teokratik bir idare tesisi taraftarıdır. Esas itibariyle Panislamist ve kısmen de Panturanisttirler. Bunların maksadı İngilizlere alet olarak Sovyet Rusya'ya karşı Şarkta bir Etat tampon tesisidir. Şeyh Sait İhtilali Türkiye'ye niçin ve nasıl çıkarılmış ise bu hareket de Sovyet Rusya'ya karşı aynı şekilde yapılmaktadır. Şeyh Sait İsyanında müessir olan harici etkiler burada da aynen devam etmektedir. İkinci gruba gelince, başında Naci Niyaz bulunan ve Çin vahdeti içinde bir muhtariyet tesisine taraftar olan bu grup, Çin'in Urumçı Valisi ile müştereken hareket etmektedir. Son alınan haberlere göre Çang İsyanını bastırmış olan Urumçı Valisi'nin vaziyeti kuvvet kesbetmiştir".[84]

[79] *DBTDA*, 571.35962.141907.4; *Hakimiyet-i Milliye*, 30 İkincikânun 1934, s.1-5.
[80] Fahir Armaoğlu, *Türk Dış Politikası Tarihi*, Kronik Kitap, İstanbul 2023, s.59-61.
[81] Erkan Afşar, "Türk dış politikasına tarihsel bir bakış: Türk-Rus ilişkileri (1919-1925)", *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C 4, S 7, 2019, s.143-144.
[82] Kemal H. Karpat, Türkiye'nin 1923'ten Sovyetler Birliği'nin dağıldığı tarihe kadar (1991), resmi olarak diğer Türk topluluklarla tarihsel, kültürel, dinî ve etnik bağlarını inkâr ettiğini belirtmektedir (Karpat, *a.g.e.*, s.175).
[83] Süleyman Tüzün, İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Dış Türkler Tartışmaları (1939-1945), Fakülte Kitabevi, Isparta 2005, s.41.
[84] *DBTDA*, 571.35962.141907.2-2.

Ankara Büyükelçisi M. Suriç'in izahatının yanı sıra Rusya tarafından sürekli Şarkî Türkistan'da Anti-Kemalist bir düşüncenin hâkim olduğu haberleri çıkmaktaydı. Ruslara göre, İngiltere ve Japonya desteğiyle yapılandırılmaya çalışılan hükümet, Türkiye'den kaçan bazı asker kökenli kişiler aracılığıyla şekillendiği ileri sürülmekteydi.[85] Bu yaklaşım, esasen Türkiye'yi etkilemeyi ve onu siyaseten bölgeden uzak tutmayı amaçlayan bir Sovyet söyleminin parçası olarak değerlendirilebilir. Nitekim Sovyet Rusya'nın yönlendirme amaçlı beyanları, Şarkî Türkistan hareketinin Türkiye tarafından doğru anlaşılamamasına sebep olmakla birlikte, bu durum Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'ni yalnızlaştırmaktaydı.[86]

Sovyet Rusya Dışişleri Halk Komiseri Litvinov, Moskova Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Bey'le gerçekleştirdiği görüşmede, Şarkî Türkistan'da ortaya çıkan hükümetin, kendini tanıtmak üzere Ankara'ya bir temsilci gönderdiği ve hatta bu hususta Türkiye tarafından tanındığı yönünde kendilerine bilgi ulaştığını belirterek aslında Ankara'yı, temkinli hareket etmesi yönünde uyardığı görülmektedir.[87] Buna karşılık, Ankara Hükümeti yayımladığı resmi tebliğde, Şarkî Türkistan adına bir temsilcinin Ankara'ya gelmediğini, yeni idarelerinin Türkiye nezdinde tanınmasına yönelik herhangi bir girişimde bulunmadığını ve Türkiye tarafından tanındığı yönündeki şayiaların tamamıyla asılsız olduğunu bildirdi.[88] Bu gelişmeler, Türkiye'nin Şarkî Türkistan meselesinde Sovyet Rusya karşısındaki çekincelerini gözeterek temkinli bir tutum benimsediğini göstermektedir.

Sovyet Rusya'nın propagandalarına ve Türkiye'nin sergilemiş olduğu temkinli politikasına rağmen Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, farklı platformlarda sesini duyurmayı sürdürürken, aynı zamanda Türkiye'ye olan dayanma ve destek arayışını da kararlılıkla devam ettirmekteydi. Berlin'de yayımlanan *Millî Yol* gazetesinin 1934 yılındaki mayıs nüshasına demeç veren Şarkî Türkistan Fevkalade Temsilcisi Dr. Mustafa Ali Bey, Kaşgar milletinin öksüz çocuk gibi bırakılamayacağını belirterek, bütün ümitlerinin Türkiye'de olduğunu ifade etti. Özellikle Türkiye Cumhuriyeti›nin Şarkî Türkistan halkı nezdinde umut kaynağı olarak görüldüğünü dile getiren Dr. Mustafa Ali Bey, sözlerine şöyle devam etmekteydi:

> "Bugünün siyasi şartları ne olursa olsun, Türkiye'nin bizim istiklal mücahitlerimize karşı lakayıt olmadığını, mevcut alakanın hayırhanlıkla müzaheret devrine geçeceğini ümit ediyoruz. …Türk dünyasında yegâne işe yarayan teşkilat Halk Fırkasıdır. Yegâne kuvvet Türkiye'dir. Türkiye'den ayrı bir siyaset takip etmeyeceğiz. Bizim muvaffakiyetimizin birinci şartı resmî Türkiye'nin bize itimat etmesidir. … Şarkî Türkistan, Türkiye'nin Cumhuriyetçi olduğunu, bütün Türk ülkelerinin Türkiye'yi kendilerine örnek olarak kabul ettiklerini bilir. Cumhuriyetçilik şimdiki Türk dünyası için bir idare sistemi meselesi değil, mefkûre birliği, yol birliği meselesidir" …Bizim mesaimizin Türk Dünyası için zararı olduğunu dünyada bir tek adam, yani Gazi söylerse onu dinleriz. Türkiye'yi kurtarmayı bilen Gazi, elbette bu işi bizden daha iyi bilir der ve yolumuzdan çekiliriz".[89]

Paris'te yayımlanan *Yaş Türkistan Dergisi'nin* 1934 Mayıs sayısında yer alan Türkistan ahvaline ilişkin yazıda, Türk meselesinin yakında uluslararası toplumun ciddi gündemlerinden biri olacağı belirtiliyordu. Metinde, Türk milletinin yalnızca Türkiye'den ibaret olmadığı; Edirne'den Altaylara kadar uzanan geniş coğrafyada yaşayan Türklerin

[85] *DBTDA*, 515.7498.3857.1-6.
[86] Hayit, *a.g.e*., s.318.
[87] *DBTDA*, 515.7484.43186.1.
[88] *Milliyet*, 31 Kânunusani 1934, s.2.
[89] *Başkanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA*), 30.10.0.0/258.735.7.

ancak beşte birinin bağımsız olduğu, geri kalanının ise özellikle Sovyet Rusya'nın egemenliği altında bulunduğu vurgulanmaktaydı. Dergide ayrıca, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki dostluğun geçici ve yapay olduğu ifade edilmekteydi. Türkiye'nin ekonomik sıkıntılar ve Avrupa'nın destek vermemesi nedeniyle Rusya ile geçici bir yakınlaşma içinde bulunduğu, ancak bu dostluğun esasen suni ve ekonomik zorunluluklardan kaynaklandığı dile getirilmekteydi. İleride bu ilişkilerin kopacağı, Türkiye'nin kesinlikle Avrupa yanına döneceği ve Rusya ile olan geçici dostluğun sona ereceği vurgusu yapılmaktaydı.[90]

Bununla birlikte, Türkiye'nin dış ilişkilerde temkinli ve dengeli bir politika izleyerek, özellikle Sovyet Rusya ile olan ilişkilerde pragmatik davranmaya çalıştığı görülmektedir. Türkiye, henüz genç bir cumhuriyet olarak uzak coğrafyalarda yaşanan çatışmalara doğrudan taraf olmanın iç siyasi istikrarı zedeleyebileceğini öngörmekteydi. Mustafa Kemal Paşa'nın *Yurtta sulh, cihanda sulh* ilkesi, yalnızca idealist bir söylem değil, Türkiye'nin sahip olduğu imkanlar ölçüsünde yol gösterici ve koruyucu bir politika/strateji olarak benimsendi.[91] Bu ilke doğrultusunda Türkiye, bölgesel barışı önceleyen bir çizgide, Orta Asya'daki gelişmeleri yakından izledi. Ancak dış Türklerle doğrudan müdahaleci bir tutumdan özenle kaçınarak dengeleyici bir pozisyon aldı.[92]

Türkiye'nin laik yapısı da bu temkinli dış politika anlayışının bir diğer temel unsurunu oluşturuyordu. Cumhuriyet rejiminin en önemli yapı taşlarından biri olan laiklik, Türkiye'nin uluslararası arenada modern, çağdaş ve seküler bir devlet imajı kazanmasını sağlamıştı.[93] Bu nedenle, dinî referanslarla ortaya çıkan siyasi oluşumlara karşı mesafeli bir tutum takınılması hem iç kamuoyunun yönelimi hem de dış politika stratejisi açısından rasyonel bir tercihti. Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti gibi İslamî kimliği ön planda tutan devlet oluşumlarına açık destek verilmesi, Türkiye'nin hem laiklik anlayışıyla çelişme hem de Batı dünyasında benimsetmeye çalıştığı çağdaş devlet imajını zedeleme riskini barındırıyordu. Bu sebeple Ankara yönetimi, din temelli siyasi oluşumlara doğrudan destek vermekten kaçındı ve dış politikasını laiklik ilkesiyle uyumlu biçimde belirlemeye özen gösterdi. Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey tarafından Dâhiliye Vekâlet'ine gönderilen 22 Ocak 1934 tarihli yazı, bu duruma açıklık getirmektedir. Söz konusu yazı şöyledir:

> "Siyasi istiklallerine kavuşmamış milletlerin bu uğurdaki mücadelelerini sui telakki etmek prensiplerimize çok uzaktır. Son seneler zarfında orta ve uzak şarkta milliyetperverlik cereyanlarının kuvvetlenmesi etkisiyle Şarkî Türkistan'da tezahür eden bu hareketleri de bilhassa aynı ırktan olan bir cemaate taallûk etmesi itibariyle memnuniyet ve takdirle karşılarız. Ancak dinin ve klerikal umdelerin yeni bir devlet tesisi için vasıta veya gaye ittihaz edilmesi noktası, din ve devlet işlerini tamamen ayırmış olan rejimimizin esaslı prensiplerine hiç uygun olmayacağı şüphesizdir".[94]

Şarkî Türkistan'daki gelişmeleri yakından takip eden dönemin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket (Esendal) Bey'in Hariciye Vekâlet'ine gönderdiği 19 Şubat 1934 tarihli şifreli yazıda, Türkiye'nin Şarkî Türkistan'a faydalı olacağına dair kuşku bulunmadığı, ancak o dönemde Türkistan'da gelişmekte olan siyasi yönelimin Türkiye'nin siyasal çizgisiyle

[90] *DBTDA*, 515.7527.39578-1.

[91] Sina Akşin, "Atatürk'ün Dış Siyaset Modeli", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s.275; Metin Toker, "Atatürk ve Barış", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Yayına Haz. Berna Türkdoğan, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s.47-60.

[92] Erel Tellal, "SSCB'yle ilişkileri", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)*, I, ed. Baskın Oran, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s.314.

[93] Ali Güler, Suat Akgül, *Atatürk ve Türk İnkılabı*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul 2000, s.218-219.

[94] *DBTDA*, 571.35962.141907.2-1.

farklılık gösterdiği, dolayısıyla aradaki doğal sevgi ve yakınlığa halel getirmeden şimdilik bu geniş alanda doğrudan müdahaleden kaçınmanın gerekli görüldüğü ifade edilmekteydi.[95]

Türkiye'nin Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti karşısındaki temkinli tutumu, dönemin iç ve dış dinamiklerinin bir yansımasıydı. Sovyet Rusya ile sürdürülen stratejik ilişkiler, genç cumhuriyetin önceliği olan iç istikrar ve modernleşme süreci ile laiklik ilkesinin dış politikaya yansıması, bu mesafeli yaklaşımın temel belirleyicileri oldu. Ankara yönetimi, bu çerçevede hem ulusal çıkarları hem de rejimin temel ilkelerini koruma amacıyla dengeli, temkinli ve ilkesel bir dış politika yürüttü.

Sonuç

1933-1937 yılları arasında kurulan Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, bölgesel bir bağımsızlık hareketi olarak tarih sahnesine çıktı. Devletin kuruluşu, Şarkî Türkistan'daki Türk-Müslüman halkların Çin egemenliğine karşı verdiği bağımsızlık mücadelesinin önemli bir siyasi tezahürü olarak değerlendirilebilir. Ancak hem bölgesel güçlerin baskısı hem de uluslararası dengeler nedeniyle bu devlet kısa ömürlü oldu.

Bu kısa süreli devlet tecrübesi, Şarkî Türkistan'daki bağımsızlık hareketlerinin doğasını anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Uygurlar ve diğer Türk toplulukları, Pan-İslamist ve Pan-Türkist fikirlerden etkilenmiş olmakla birlikte, ailevi, dinî ve bölgesel fraksiyonlara bölünmüş olduklarından birleşik ve merkezî bir hükümet oluşturamamışlardır. Öte yandan, 1910'lar ve 1920'lerde Türk aydınlarının yürüttüğü ulusal ajitasyon, 1930'larda siyasi ve milliyetçi bir söyleme dönüştü ve bu gelişmeler, kısa süreli de olsa bir devletin kurulmasına zemin hazırladı. Bu nedenle Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti, kısa ömürlü bir deneyim olmasına rağmen, bölgedeki ulusal bilinçlenme ve devletleşme arayışlarının somut bir göstergesi olarak değerlendirilmelidir.

Türkiye Cumhuriyeti'nin Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti'ne yönelik ihtiyatlı tutumu ise, dönemin siyasi koşulları çerçevesinde anlam kazanmaktadır. Ankara, bu dönemde izlediği dış politika doğrultusunda, bölgedeki gelişmelere karşı mesafeli ve temkinli bir duruş sergiledi. Bu temkinli tutumun arkasında, Sovyet Rusya ile olan ilişkilerin korunması, iç istikrarın sağlanması ve uluslararası prestijin zedelenmemesi kaygıları yer alıyordu. Türkiye'nin laik devlet kimliği de bu politikanın belirleyici unsurlarından biriydi. Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti örneği, aynı zamanda, Türkiye'nin Soğuk Savaş öncesi dış politika dinamiklerinde gerçekçi politikanın ne ölçüde belirleyici olduğunu göstermesi açısından da önem taşımaktadır. Bu durum, özellikle 1930'ların uluslararası konjonktüründe Türkiye'nin izlediği denge politikasının karakteristik bir yansımasıdır. Türk dış politikasının bu dönemdeki temel esasları, ideolojik yönelimlerden çok ulusal çıkarların soğukkanlı biçimde değerlendirilmesi üzerine kuruluydu. Nitekim bu yaklaşım, Türkiye'nin II. Dünya Savaşı'na giden süreçte tarafsızlığını korumasına zemin hazırlayan stratejik bir tutarlılık sergilemekteydi.

Şarkî Türkistan bölgesinin günümüzde de devam eden karmaşık siyasi yapısı, 1930'lu yıllarda yaşanan gelişmelerin tarihsel önemini daha görünür kılmaktadır. Şarkî Türkistan İslam Cumhuriyeti deneyimi, bir yandan bölgedeki ulusal kimlik ve devletleşme arayışlarının sürekliliğini ortaya koyarken, diğer yandan Türkiye'nin dış politikasında denge ve gerçekçilik ilkesinin nasıl işlediğini gösteren önemli bir örnek teşkil eder. Dolayısıyla bu tarihsel süreç, hem bölgesel bağımsızlık hareketlerinin iç dinamiklerini hem de Türkiye'nin uluslararası konjonktüre uyumlu dış politika önceliklerini anlamak bakımından kayda değer bir örnek teşkil etmektedir.

[95] *DBTDA*, 515.7498.3857-1-13.

Kaynakça

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (DBTDA)

Gazeteler

Akşam

Cumhuriyet

Hakimiyet-i Milliye

Milliyet

Son Posta

Vakit

Telif Eserler

Afşar, Erkan (2019), "Türk dış politikasına tarihsel bir bakış: Türk-Rus ilişkileri (1919-1925)", *Van Yüzüncü Yıl* Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C 4, S 7, s.135-148.

Akşin, Sina (1999), "Atatürk'ün Dış Siyaset Modeli", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç,* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, s.275-279.

Alptekin, Erkin (1988), "Çin'in Doğu Türkistan Siyaseti", İstanbul Sosyolojik Araştırmalar Dergisi, S 22, s.143-158.

Alptekin, İsa Yusuf (1981), *Doğu Türkistan Davası*, İstanbul: Marifet Yayınları.

Alptekin, İsa Yusuf (1985), *Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları*, Derleyen M. Ali Taşçı, İstanbul: Doğu Türkistan Neşriyat Merkezi.

Alyılmaz, Cengiz (1997), "Doğu Türkistan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 7,

s.157-172.

Armaoğlu, Fahir (2023), *Türk Dış Politikası Tarihi*, İstanbul: Kronik Kitap.

Atalay, Besim (1933, 19 Temmuz), "Eski Türk Medeniyetinin Beşiğinde: Doğu Türkleri ve Biz", *Vakit*, s.5.

Aynural, Salih (2010), "Çin'in Doğu Türkistan Politikası", *Doğu Türkistan'ın Sesi,* C 18, S 71, s.14-16.

Bakır, Abdullah (2005), *Doğu Türkistan Milli İstiklal Hareketi ve Mehmet Emin Buğra*, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı Yayınları.

Başkaya, Muzaffer (2019), "Arşiv Belgelerine Göre Cumhuriyetin İlk Yıllarında Doğu Türkistan'ın Genel Durumu ve Türkiye ile Kültürel Münasebetler", *Bilig*, S 89, s.215-236.

Bekin M. Rıza (2005), *Doğu Türkistan Vakfı Başkanı M. Rıza Bekin'in Anıları*, *İstanbul:* Kastaş Yayınevi.

Brophy, David (2016), *Uyghur Nation: Reform and Revolution on the Russia-China Frontier,* London: Harvard University Press.

Büyükboyacı, Şengül (2025), "İsmail Gaspıralı'nın Öncülüğünde Türkistan'da Eğitimi Modernleştirme Çabaları: Usul-i Cedid Hareketi", *Süleyman Demirel Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Dergisi*, S 63, s.309-342.

Buğra, Mehmet Emin (1952), *Doğu Türkistan Tarihi, Coğrafi ve Şimdiki Durumu*, İstanbul: Güven Basımevi.

Buğra, Mehmet Emin (1959), *Tibet ve Doğu Türkistan Hakkında Bilinmeyen Siyasî Konular*, Ankara: Ayyıldız Matbaası.

Çakan, Varis (2023), "Tarihte ve Bugün Doğu Türkistan Meselesi", *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C 7, (Cumhuriyet'in 100. Yılına Armağan Özel Sayısı), s.1-6.

Çeçen, Eyüp (2019), *Türk Basınında Doğu Türkistan (1923-1960)*, Manisa Celal Bayar Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisan Tezi.

Delil, Mecdeddin (1938), "Doğu Türkistan İnkılâbı Etrafında", *Yaş Türkistan*, S 102, s.6-16.

Dillon, Michael (2004), *Xinjiang: China's Muslim Far Northwest,* London and New York: RoutledgeCurzon Press.

Donuk, Abdülkadir vd. (1991), Türklük Mücahidi İsa Yusuf, İstanbul: Bayrak Yayınları.

Eraslan, Derviş Ulaşhan (2023), "Kırgızistan'daki Dunganların Sosyal Çatışma Dönemlerinde Çevre ile İlişkileri", *Doğu Asya Araştırmaları Dergisi*, C 6, S 12, s.92-117.

Forbes, Andrew D. W. (1991), *Doğu Türkistan'daki Harp Beyleri (Doğu Türkistan'ın 1911-1949 Arası Siyasi Tarihi)*, Çev. Enver Can, İstanbul: Bayrak Yayıncılık.

Gömeç, Saadettin (2000), *Uygur Türkleri Tarihi ve Kültürü*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Gül, Osman Kubilay (2007), "Doğu Türkistan'dan Türkiye'ye Hazin Bir Göç Hikâyesi", *Turkish Studies*, C 2, S 1, s. s.252-273.

Güler, Ali, Akgül, Suat (2000), *Atatürk ve Türk İnkılabı*, İstanbul: Toplumsal Dönüşüm Yayınları.

Hayit, Baymirza (1995), *Türkistan Devletlerinin Millî Mücadeleleri Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Şemseddin, İlyar (1995), "Doğu Türkistan Ekonomisinin Yapısal Analizi", *21. Asra Girerken Doğu Türkistan*, Haz. Yücel Hacaloğlu, Ankara: Türk Yurdu Yayınları.

İnayet, Alimcan (2022), "Doğu Türkistan'da Cedidçilik Hareketi ve Önemli Temsilcileri", *Düşünce Dünyasında Türkiz*, C 3, S 17, s.199-214.

İyigün, Tursun (1987), "Doğu Türkistan Gençleri", *Doğu Türkistan Dergisi*, S 1, s.1-9.

Kapcı, Hikmet Zeki, Erdoğan, Abdullah (2018), "Arşiv Belgeleri Işığında Türk-Sovyet İlişkilerinde Doğu Türkistan'ın Bağımsızlık Faaliyetleri (1933-1934)", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S 12, s.123-134.

Karahoca, Amaç (2008), Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi, İstanbul: Doğu Türkistan Dayanışma Derneği.

Karpat, Kemal H. (2015), *Türk Dış Politikası Tarihi*, Çev: Güneş Ayas, İstanbul: Timaş Yayınları.

Khalid, Adeeb (1998), *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*, Los Angeles: University of California Press.

Klimeš, Ondrej (2015), *Struggle by the Pen: The Uyghur Discourse of Nation and National Interest, c. 1900-1949*, Leiden and Boston: Brill Press.

Kul, Ömer (2009), Osman Batur ve Doğu Türkistan Mücadelesi (1941-1951), İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

Kul, Ömer (2011), "Ana Hatlarıyla Doğu Türkistan Siyasi Tarihi ve İlk Çinli Genel Vali Yang Zeng-xin (1912-1928) Dönemi Üzerine Bir Tetkik", *Mehmet Eröz Armağanı*, Haz.

Mustafa Aksoy, Osman Yorulmaz, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 486-504.

Kumru, Coşkun (2024), "Doğu Türkistan Millî Mücadele Tarihinde Bir Müsteşar: Dr. Mustafa Ali (Kentli) Bey", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* C 6, S 12, s.655-670.

Kumru, Coşkun (2025), "Uygur Ceditçiliğinden Kaşgar Doğu Türkistan Cumhuriyeti'ne: İdeolojik ve Toplumsal Temeller", *17. Uluslararası İstanbul Bilimsel Araştırmalar Kongresi Bildiriler Kitabı* (28-30 Eylül 2025), İstanbul, s.312-330.

Kurban, İklil (1992), *Şarkî Türkistan Cumhuriyeti (1944-1949)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Kurban, İklil (1995), *Doğu Türkistan İçin Savaş*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Millward, James (2004), *Violent Separatism in Xinjiang: A Critical Assessment*, Washington: East-West Center.

Muharrem Feyzi, (1933, 21 Kânunuevvel), "Yeni Bir Türk Cumhuriyeti Doğdu", *Cumhuriyet*, s.2.

Paker, Manolya (2017), "Uluslararası Hukuk Bakımından Çin'in Uygur Özerk Bölgesi'ndeki Politikasına Bir Bakış" *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, C 1, S 1, s.93-109.

Rossabi, Morris (2022), *China and the Uyghurs: A Concise Introduction*, Lanham, Boulder, New York, London: Rowman & Littlefield Press.

Saray, Mehmet (1995), *Atatürk ve Türk Dünyası*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

Saray, Mehmet (1994), Rus İşgal Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Şahin, Enis (1995), "Doğu Türkistan", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 3, s.95-123.

Tellal, Erel (2004), "SSCB'yle ilişkileri", *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (1919-1980)*, I, ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, s.314-324.

Toker, Metin (2010), "Atatürk ve Barış", *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası*, Yayına Haz. Berna Türkdoğan, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, s.47-60.

Tursun, Nabijan (2020), "1933 ve 1944 Yıllarında Kurulan Doğu Türkistan Cumhuriyetleri Hakkındaki Kaynaklar ve Bu Kaynakların Değeri", *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, S 16, s.233-257.

Tuna, Amine (2012), *Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık*, İstanbul: İHH Kitap.

Tuncer, Tekin (2020), "Doğu Türkistan'da Güçler Savaşı: 1931 Kumul Ayaklanması", *Türkiyat Mecmuası-Journal of Turkology*, C 30, S 1, s.269-285.

Türkistan Şehitleri (1969), İstanbul: Doğu Türkistan Göçmenler Cemiyeti.

Tüzün, Süleyman (2005), İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'de Dış Türkler Tartışmaları (1939-1945), Isparta: Fakülte Kitabevi.

Tyler, Christian (2003), *Wild West China, The Taming of Xin-jiang*, London: *John Murray.*

Utku, Ahsen (2006), *Doğu Türkistan İpek Yolu'nun Mahzun Ülkesi*, İstanbul: İnsani Yardım Vakfı.

Yavuz, Nuri (2003), "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Kaşgar Emirliğiyle Osmanlı Devleti Arasındaki İlişkiler ve Ali Kazım İbrahim Efendi'nin Layihası", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, C 23, S 2, s.41-60.

EKLER

Ek 1: Şarkî Türkistan Hakkında Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Bey'in Beyanatı (DBTDA, 571.35961.141907.4).

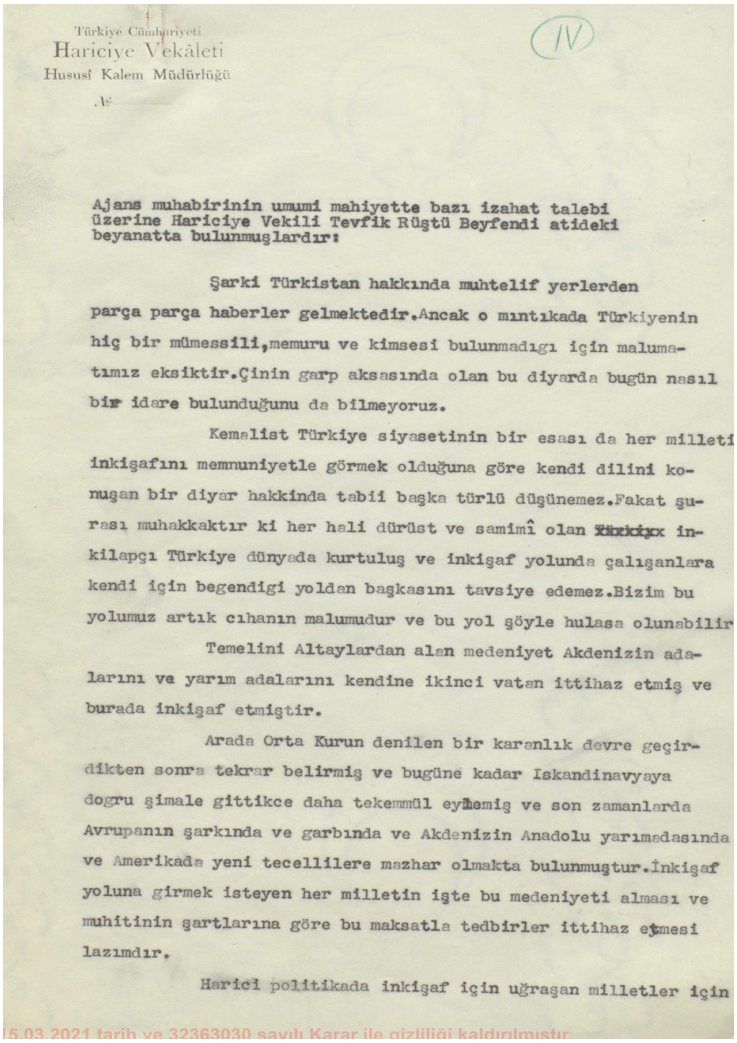

Türkiye Cümhuriyeti
Hariciye Vekâleti
Husust Kalem Müdürlüğü
.Nº

IV

Ajans muhabirinin umumi mahiyette bazı izahat talebi üzerine Hariciye Vekili Tevfik Rüştü Beyfendi atideki beyanatta bulunmuşlardır:

Şarki Türkistan hakkında muhtelif yerlerden parça parça haberler gelmektedir.Ancak o mıntıkada Türkiyenin hiç bir mümessili,memuru ve kimsesi bulunmadığı için malumatımız eksiktir.Çinin garp aksasında olan bu diyarda bugün nasıl bir idare bulunduğunu da bilmeyoruz.

Kemalist Türkiye siyasetinin bir esası da her milleti inkişafını memnuniyetle görmek olduğuna göre kendi dilini konuşan bir diyar hakkında tabii başka türlü düşünemez.Fakat şurası muhakkaktır ki her hali dürüst ve samimî olan Türkiyo inkilapçı Türkiye dünyada kurtuluş ve inkişaf yolunda çalışanlara kendi için begendigi yoldan başkasını tavsiye edemez.Bizim bu yolumuz artık cihanın malumudur ve bu yol şöyle hulasa olunabilir

Temelini Altaylardan alan medeniyet Akdenizin adalarını ve yarım adalarını kendine ikinci vatan ittihaz etmiş ve burada inkişaf etmiştir.

Arada Orta Kurun denilen bir karanlık devre geçirdikten sonra tekrar belirmiş ve bugüne kadar Iskandinavyaya doğru şimale gittikce daha tekemmül eylemiş ve son zamanlarda Avrupanın şarkında ve garbında ve Akdenizin Anadolu yarımadasında ve Amerikada yeni tecellilere mazhar olmakta bulunmuştur.İnkişaf yoluna girmek isteyen her milletin işte bu medeniyeti alması ve muhitinin şartlarına göre bu maksatla tedbirler ittihaz etmesi lazımdır.

Harici politikada inkişaf için uğraşan milletler için

15.03.2021 tarih ve 32363030 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır

Ek 2: Şarkî Türkistan Vaziyeti Hakkında Sovyet Rusya'nın Ankara Büyükelçisi M. Suriç'in Verdiği Malumat (DBTDA, 571.35961.141907.4).

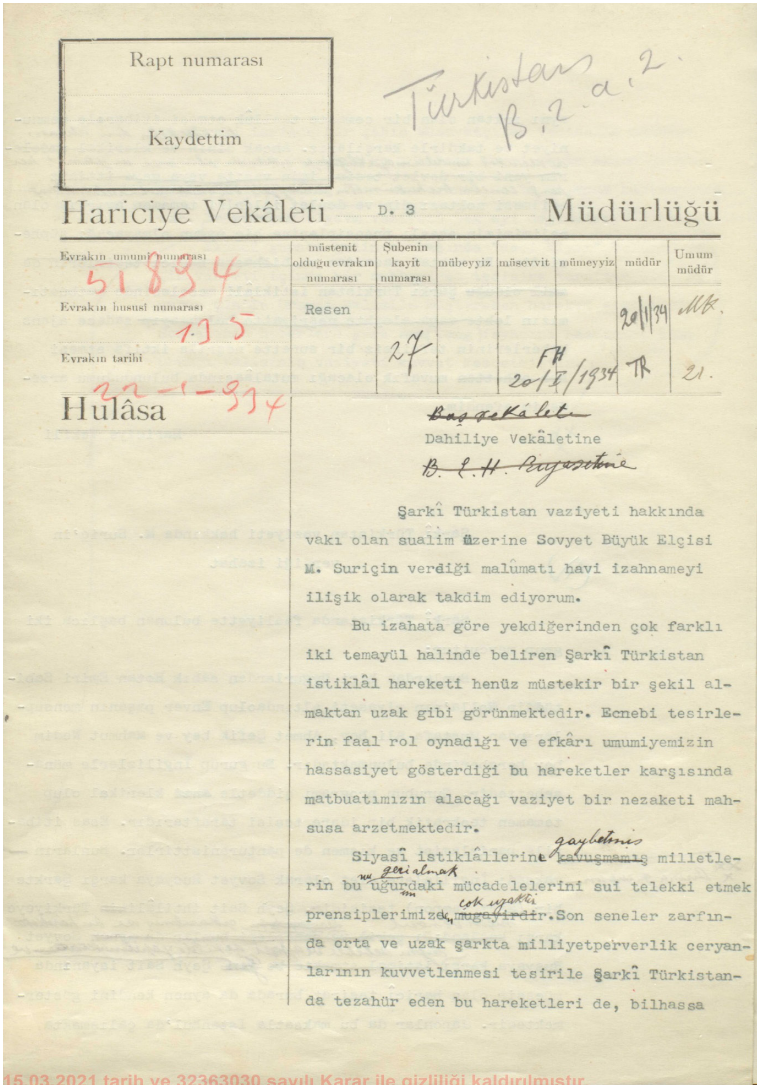

Rapt numarası

Kaydettim

Türkistan B.2.a.2.

Hariciye Vekâleti D. 3 Müdürlüğü

Evrakın umumî numarası	müstenit olduğu evrakın numarası	Şubenin kayıt numarası	mübeyyiz	müsevvit	mümeyyiz	müdür	Umum müdür
51894	Resen					20/1/34	MK.
Evrakın hususî numarası 1.35		27		FH 20/I/1934		TR	21.
Evrakın tarihi 22-1-934							

Hulâsa

~~Başvekâlete~~

Dahiliye Vekâletine

~~B. E. H. Riyasetine~~

Şarkî Türkistan vaziyeti hakkında vakı olan sualim üzerine Sovyet Büyük Elçisi M. Suriçin verdiği malûmatı havi izahnameyi ilişik olarak takdim ediyorum.

Bu izahata göre yekdiğerinden çok farklı iki temayül halinde beliren Şarkî Türkistan istiklâl hareketi henüz müstekir bir şekil almaktan uzak gibi görünmektedir. Ecnebi tesirlerin faal rol oynadığı ve efkârı umumiyemizin hassasiyet gösterdiği bu hareketler karşısında matbuatımızın alacağı vaziyet bir nezaketi mahsusa arzetmektedir.

Siyasî istiklâllerine ~~kavuşmamış~~ kaybetmiş milletlerin bu uğurdaki mücadelelerini sui telekki etmek prensiplerimize ~~mugayirdir~~ çok uzaktır. Son seneler zarfında orta ve uzak şarkta milliyetperverlik ceryanlarının kuvvetlenmesi tesirile Şarkî Türkistanda tezahür eden bu hareketleri de, bilhassa

15.03.2021 tarih ve 32363030 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır

Ek 3: Türkiye'nin Kabil Büyükelçisi Memduh Şevket (Esendal) Bey'in, Çin Türkistan'ı Hakkında 19 Şubat 1934'te Hariciye Vekaletine Verdiği Bilgiler (DBTDA, 515.7498.38571.1).

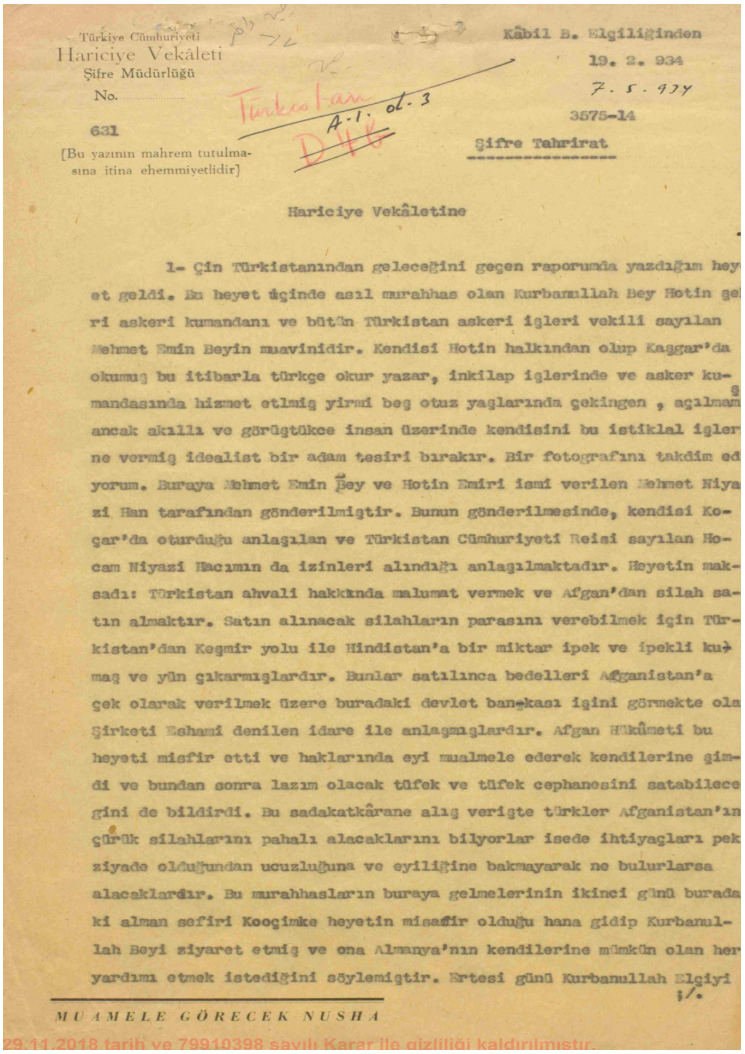

Türkiye Cümhuriyeti
Hariciye Vekâleti
Şifre Müdürlüğü
No. .....
631
[Bu yazının mahrem tutulmasına itina ehemmiyetlidir]

Türkistan
A-1. ol. 3
D46

Kâbil B. Elçiliğinden
19. 2. 934
7. 5. 934
3575-14
Şifre Tahrirat

Hariciye Vekâletine

1- Çin Türkistanından geleceğini geçen raporumda yazdığım heyet geldi. Bu heyet içinde asıl murahhas olan Kurbanullah Bey Hotin şeri askeri kumandanı ve bütün Türkistan askeri işleri vekili sayılan Mehmet Emin Beyin muavinidir. Kendisi Hotin halkından olup Kaşgar'da okumuş bu itibarla türkçe okur yazar, inkilap işlerinde ve asker kumandasında hizmet etlmiş yirmi beş otuz yaşlarında çekingen , açılmamış ancak akıllı ve görüştükce insan üzerinde kendisini bu istiklal işlerine vermiş idealist bir adam tesiri bırakır. Bir fotografını takdim ediyorum. Buraya Mehmet Emin Bey ve Hotin Emiri ismi verilen Mehmet Niyazi Han tarafından gönderilmiştir. Bunun gönderilmesinde, kendisi Koçar'da oturduğu anlaşılan ve Türkistan Cümhuriyeti Reisi sayılan Hocam Niyazi Hacımın da izinleri alındığı anlaşılmaktadır. Heyetin maksadı: Türkistan ahvali hakkında malumat vermek ve Afgan'dan silah satın almaktır. Satın alınacak silahların parasını verebilmek için Türkistan'dan Keşmir yolu ile Hindistan'a bir miktar ipek ve ipekli kumaş ve yün çıkarmışlardır. Bunlar satılınca bedelleri Afganistan'a çek olarak verilmek üzere buradaki devlet bankası işini görmekte olan Şirketi Eshami denilen idare ile anlaşmışlardır. Afgan Hükûmeti bu heyeti misfir etti ve haklarında eyi mualmele ederek kendilerine şimdi ve bundan sonra lazım olacak tüfek ve tüfek cephanesini satabileceğini de bildirdi. Bu sadakatkârane alış verişte türkler Afganistan'ın çürük silahlarını pahalı alacaklarını bilyorlar isede ihtiyaçları pek ziyade olduğundan ucuzluğuna ve eyiliğine bakmayarak ne bulurlarsa alacaklardır. Bu murahhasların buraya gelmelerinin ikinci günü buradaki alman sefiri Kooçimke heyetin misafir olduğu hana gidip Kurbanullah Beyi ziyaret etmiş ve ona Almanya'nın kendilerine mümkün olan her yardımı etmek istediğini söylemiştir. Ertesi günü Kurbanullah Elçiyi ;/.

MUAMELE GÖRECEK NUSHA

29.11.2018 tarih ve 79910398 sayılı Karar ile gizliliği kaldırılmıştır.